

УДК 94:334.713(477)“18”

М. П. Маслов

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУСТАРІВ У ВІТЧИЗНЯНИХ Й СВІТОВИХ НАРОДНОГОСПОДАРСЬКИХ ВИСТАВКАХ ХІХ СТОРІЧЧЯ

В статті досліджується участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися протягом 30-90 років ХІХ ст. й були важливими показниками модернізації національної дрібної промисловості. Велика увага приділяється вивченню основних етапів становлення та розвитку виставкової справи в Російській імперії та інших країнах світу, масштабів та особливостей участі в виставках українських кустарів.

Ключові слова: кустарно-ремісничка виставка, кустарні промисли, експонати, експонування, експонент, кустарні вироби.

В статье исследуется участие украинских кустарей в отечественных и мировых народнохозяйственных выставках, которые происходили на протяжении 30-90 годов ХІХ века и были важными показателями модернизации национальной мелкой промышленности. Большое внимание отводится изучению основных этапов становления и развития выставочного дела в Российской империи и других странах мира, масштабов и особенностей участия в выставках украинских кустарей.

Ключевые слова: кустарно-ремесленная выставка, кустарные промыслы, экспонаты, экспонирование, экспонент, кустарные изделия.

The participation of Ukrainian handicraftsmen at the domestic and world economic exhibitions that took place during 30 – 90 years of XIX century and were important indicators of modernization of national small industry is researched in the article. The great attention is paid to the study of main stages of formation and development of exhibition business in the Russian Empire and other countries of the world, scales and peculiarities of Ukrainian handicraftsmen participation at the exhibitions.

Key words: handicraft exhibition, cottage craft, exhibits, exposition, exhibitor, handicraft wares.

Постановка⁵проблеми дослідження визначається її актуальністю та недостатньою вивченістю в українській та світовій історіографії. Зокрема визначається тим, що протягом XIX ст. дрібна кустарно-ремісничя промисловість набула широкого розвитку в національній економіці України, стала масовим явищем і приносила значний прибуток для багатьох дрібних підприємців. Саме в цей час значно розширювалися асортимент кустарних виробів та сировинна база багатьох виробництв, швидко вдосконалювалися їх технологія, змінювалися соціальні функції кустарної промисловості. Одним з основних факторів, що підтверджував позитивну динаміку, темпи, характер, масштаби розвитку дрібної кустарно-ремісничої промисловості, була участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися протягом 30-90 років XIX ст. Дослідження обраної проблеми також диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історичного розвитку української кустарно-ремісничої промисловості більш об'єктивного визначення її місця в соціально-економічних процесах, що відбувалися в Україні. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження обраної залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень з історії вітчизняних та світових народногосподарських виставок XIX ст. та аналізу участі в них українських кустарів свідчить, що ця проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок в історії України. Лише частково це питання висвітлюється в окремих монографіях та статтях О.О. Алова [1], Б.С. Бутник-Сіверського [3], І.П. Белоконого [4], П. Емельянова [10], М.Ю. Костриці [12], В.М. Ханко [27] та інших дослідників. В них був зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити деякі сторінки історії участі українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися протягом 30-90 років XIX ст. Проте зафіксований фактичний матеріал недостатньо висвітлює окреслену проблему, оскільки він до цього часу подавався, загалом, фрагментарно.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та її недостатньою науковою розробкою попередниками. Саме тому в даній статті висувається завдання дослідити масштаби та проаналізувати особливості участі українських кустарів у вітчизняних та світових народно-

господарських виставках, які відбувалися протягом 30-90 років XIX ст., довести те, що експонування українських кустарних виробів було важливим показником модернізації національної дрібної промисловості.

Виклад основного матеріалу. В соціально-економічну історію Наддніпрянської України XIX ст. увійшло як період зародження та широкого розвитку дрібної кустарно-ремісничої промисловості, коли вона задовольняла різноманітними видами виробів значну частину українського населення. Одним з важливих показників цього процесу була активна участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках. У Російській імперії поширення сільськогосподарських, промислових, кустарних і різних спеціалізованих виставок, викликане до життя розвитком капіталізму, бере початок в основному в 20-30 роках XIX ст.

Перша публічна виставка вітчизняних мануфактурних виробів відбулася у 1829 році в С.-Петербурзі. Вона розмістилася в спеціально побудованому для цієї мети експозиційному будинку на Василевському острові. Тут же пізніше проходили Всеросійські мануфактурні виставки 1833, 1839, 1849 і 1861 років. Плануванням і організацією цих оглядів російського народного господарства займався Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі Міністерства фінансів, що шляхом виставок прагнуло ознайомити громадськість із успіхами вітчизняної фабрично-заводської й кустарної промисловості, перемогти існуючі в той час забобони, про істотні переваги іноземних товарів. Різні відмінності й нагороди, якими Міністерство фінансів стало нагороджувати експонентів, покликані були збудити дух змагання між різними виробниками й заохотити їх до подальшого вдосконалення своїх виробів.

Розвиток у Російській імперії виставочної справи набирав оберти, що вимагало розробки механізмів державного регулювання. У зв'язку із цим 25 серпня 1836 р. був опублікований імператорський указ, яким дозволялося проведення в губернських містах виставок промислових і кустарних виробів й вперше визначалися основні правила для подібних народногосподарських оглядів. Указ 1836 р. став першим державним документом, у якому був юридично закріплений порядок організації й проведення господарських виставок у Російській імперії, у якому підкреслювалася необхідність участі в подібних виставках кустарів всіх професій. Організація всіх наступних всеросійських, губернських і місцевих виставок проходила вже з посиленням на правила 1836 р., а міністерство

внутрішніх справ розіслало губернаторам, у тому числі й губернаторам українських губерній, рекомендації щодо проведення виставок [13, с.49].

Промислові виставки влаштовувалися поки нерегулярно й не завжди мали спеціальні кустарні відділи, але були різноманітні за змістом і залучали велику кількість експонентів і відвідувачів. Незабаром після першої мануфактурної виставки в Петербурзі у 1829 р., були проведені промислові виставки в інших містах. Перша Московська мануфактурна виставка була організована в 1831 р. і вразила сучасників довгошерстими коцями й багатьма іншими експонатами привезеними з України. Наступні виставки проходили в Москві в 1835 і 1843 роках, у Петербурзі в 1833 і 1839 роках і Варшаві в 1841 і 1845 роках. Подальший розвиток промисловості й всеросійського ринку викликав необхідність організації всеросійських промислових виставок. Перша успішно пройшла в Петербурзі у 1849 р. Потім через кожні чотири роки вони влаштовувалися по черзі в Москві, Петербурзі й Варшаві. Різноманітні вироби й знаряддя праці українських кустарів були широко представлені вже на Виставці сільських виробів 1850 р. в Санкт-Петербурзі [13, с. 112].

Після скасування кріпосного права в 1861 р., із зростанням промисловості й розширенням внутрішнього ринку, всеросійські промислові виставки влаштовувалися рідше, ніж у дореформений період, але стали різноманітніше й залучали набагато більше експонентів і відвідувачів. На промислових виставках, що відбулися в Петербурзі в 1870 р. й в Москві в 1882 р., поряд з металообробкою, машинобудуванням, металургією, виробництвом текстильних виробів та іншими галузями індустріальної промисловості, також широко були представлені кустарні промисли. Перша в Україні регіональна сільськогосподарська виставка з кустарним відділом була організована в 1834 р. в Одесі з ініціативи Міністерства державного майна. В 1835 р. Міністерство державного майна знову організувало в Одесі досвідчену сільськогосподарську виставку. У наступні роки були проведені ще кілька міських і сільських виставок у ряді українських губерній. Успіх цих перших оглядів української економіки перевершив всі очікування. Вони поклали початок виділенню кустарних експозицій в складову частину сільськогосподарських й господарських виставок й в самостійний тип виставок [13, с.16].

Ця ініціатива більш активного залучення численних кустарних виробників до виставочної діяльності була підтримана урядом. На підставі урядових постанов від 9 грудня 1842 р. та 23 бе-

резня 1845 р. Міністерство державного майна почало засновувати регіональні виставки. Імператорськими указами пропонувалося «виставки сільських виробів засновувати в тих місцях, де стан сільського господарства того вимагає; керівництво виставками доручати особливому тимчасовому комітету; до участі в виставці допускати всі стани; на витрати кожної виставки асигнувати по 1000 рублів сріблом із сум Міністерства державного майна; за подання кращих виробів видавати по визначенню комітету виставки: медалі, грошові премії й похвальні аркуші» [6. – Оп. 1. – Спр. 560. – Арк. 32-34].

У січні 1849 р. набув чинності указ, по якому на всі сільськогосподарські виставки обов'язково допускалися місцеві фабричні й кустарно-ремісничі вироби. Експонати на виставки добиралися згідно «Правил для виставок сільських виробів». Такі правила розроблялися у Петербурзі не лише Міністерством державного майна, а й Вільним економічним товариством. Згідно правил на кустарні виставки допускалися вироби майстрів усіх станів, але тільки ручної роботи. Так в правилах, Київської виставки 1851 р. дозволялося експонувати селянські мережива, «вишивки червоною бавовною та гарусом», дерев'яний посуд, вироби з глини. В правилах для Волинської виставки говорилося, що можна було експонувати, як розмальований, так й не розмальований дерев'яний посуд, що в числі експонатів міг бути сільський одяг та взуття [3, с. 65-66].

У європейській частині Російської імперії Міністерство державного майна створило в 1849 р. шість округів (по 5-6 губерній у кожному) для регулярного проведення тут сільськогосподарських виставок. Територію Наддніпрянської України було розподілено між трьома округами. До першої ввійшли Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії, Бессарабія та суміжні регіони Поділля, до другої – Чернігівська, Київська, Полтавська та Харківська губернії, до третьої – Подільська та Волинська губернії. Згідно правил, організатори виставки були зобов'язані подавати звіти про результати її проведення не лише в міністерство, але й публікувати у місцевих органах друку [3, с. 66].

З 1843 по 1849 рік за розпорядженням російського уряду було організовано вже 23 губернських і окружних господарських оглядів у різних частинах імперії, у тому числі й в Україні. На них експонувалося більше 14 тис. різних предметів, взяло участь 5802 експонентів, з яких 1918 були заохочені різними нагородами. За відомостями Міністерства дер-

жавного майна, серед окружних кустарних виставок, що пройшли протягом 40-50-х років XIX ст. в Україні, активна участь кустарів-експонентів відмічалася на виставці у Катеринославі (1845 р.), Ромнах (1846, 1847, 1848 рр.), Єлисаветграді (1848 р.), Харкові (1849, 1852, 1854, 1859 рр.), Кролевіці (1850 р.), Полтаві (1853 р.) та Херсоні (1853) та Києві (1857 р.) [3, с. 65].

Як свідчить відомий дослідник Б.С. Будник-Сіверський, на Роменській виставці 1846 р. експонувались вироби кустарів з Полтавщини, Чернігівщини, Курщини, Київщини та Харківщини, завдяки чому виникали контакти між народними майстрами суміжних губерній, що творчо їх збагачувало. Зокрема у Роменській виставці 1846 р. брали участь 518 кустарів, які експонували вишивані рушники, хустки, скатертини, серветки. Особливо красиві були вишивані рушники кустарок Юліхіної та Казаченкової, що приїхали з Хорольського повіту. Ткани вироби з шерсті відзначалися багатством асортименту. Найкращий килим належав козачці Зінківського повіту О. Гармашовій, а шерстяне рядно з візерунками – кустарю М. Кусайкові з Кролевецького повіту Чернігівської губернії [3, с. 66].

Найбільшим успіхом виділялася “виставка сільськогосподарських виробів”, що проходила з 14 по 28 вересня 1850 р. у м. Кролевець Чернігівської губернії. В царському наказі про відкриття виставки вказувалось, що “на основі Височайшого веління 19 березня 1845 р. для заохочення і удосконалення сільського господарства і різноманітних його галузей, а також селянських ремесел в губерніях: Чернігівській, Полтавській, Київській, Харківській і Курській в 1850 р. відкривається м. Кролевець виставка сільських виробів” [9. – Оп.1. – Спр. 32. – Арк. 34]. На виставці була представлена велика кількість виробів українських кустарів: землеробське знаряддя праці, оброблена конопель і лен, мита і немита шерсть, самоткані полотна, мотузки, сукно, столярні вироби, вази, колеса, санки, відра, сундуки і багато іншого [9. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 35].

Кролевецька окружна виставка виступала як діючий регулятор ролі кустарної промисловості в культурі України, насамперед у Чернігівській, Полтавській, Харківській і Київській губерніях. Дрібні підприємці одержували право на зображення державного герба на своїх вивісках і виробках, їм вручали ордена, спеціальні медалі виставок, значні грошові премії, похвальні аркуші. “Премії і нагороди роздавалися урочистим способом на засіданні членів Комітету і сторонніх облич, на місці самої виставки, після її закінчення”. Всього за результатами виставки кустарі були нагороджені: 1 золотою медаллю, 2

великими срібними, 4 срібними малими, а також грошовими преміями. Всі ці медалі і премії кустарям видавали разом зі свідоцтвами установленної форми, які були підписані головою і членами організаційного комітету виставки. Після закінчення виставки, частина своїх товарів, які експонувались на виставці, кустарі передали “на загальну користь” в місцевий музей, а частину продали відвідувачам виставки [9. – Оп.1. – Д. 32. – Арк. 35].

Протягом досліджуваного періоду всі народногосподарські виставки, на яких українським кустарям вдавалося експонувати свої вироби, за своїм характером і змістом традиційно ділилися на кілька типів: кустарні відділи вхідні як складові частини в багатогалузеві народногосподарські виставки (сільськогосподарські, промислово-художні й ін.); загальні промислово-кустарні й кустарні виставки; спеціальні кустарні виставки, орієнтовані лише на одну або кілька галузей кустарної промисловості. Розрізнялися виставки за участю українських кустарів і за своїми масштабами: всесвітні, міжнародні, всеросійські, обласні або регіональні, у яких брали участь представники декількох губерній, губернські й більш дрібного рівня – повітові, волосні, сільські.

Перша Петербурзька мануфактурна виставка 1850 р., безсумнівно, була однією з найбільших політичних, економічних і культурно-просвітніх заходів середини XIX ст. у Російській імперії. Серед її експонатів важливе місце займали вироби українських кустарів “крім усього іншого тут були представлені кустарні сільськогосподарські знаряддя праці: плуги, сохи, борони, віялки, сапи, коси, серпи, сокири, маслоробки, м'ялиці й тіпалки, самопрядки, ткацькі верстати”, а також моделі кустарних майстерень, кузень, млинів та ін. У результаті виставка 1850 р. заклала фундамент розвитку кустарно-ремісничої виставочної справи не тільки в Росії, але й в Україні, а також визначила правову й організаційну основу проведення всіх наступних виставок [6. – Оп. 1. – Спр. 560. – Арк.14-15; 9. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 15-26].

Організатори перших виставок, що проходили в великих містах розраховували на відвідувачів певного класу – підприємців середнього й високого достатку. Але на виставки, незважаючи на високі ціни вхідних квитків, «повалили» селяни, кустарі та робітники. Приїжджали, як правило, організовано, невеликими групами з окремих повітів, волостей або сіл, часто зі своїм лідером, що виділявся рішучістю. Зокрема, кустарі, що приїхали із провінції дуже уважно й зосереджено оглядали експонати, мацали руками виробів, радилися, оцінювали

якість роботи. Так поступово зародився важливий з точки зору розвитку кустарних промислів принцип обміну досвідом і соціологічне опитування відвідувачів виставок.

В 1851 р. прийняла своїх перших відвідувачів перша всевітня промислова виставка в Лондоні. У 1855 р. відбулася друга всевітня виставка в Парижі. Третя всевітня промислова виставка відкрилася також у Лондоні в 1862 р. Якщо Паризька виставка 1855 р. не залишила помітного сліду в історії українського кустарництва, то в обох лондонських виставках Російська імперія, у тому числі й представники її українських губерній брали активну участь. Вони часто привозили в Лондон художні й інші вироби кустарів і експонували їх як приклад працьовитості й таланта українського народу. Із самого початку виникнення ідеї проведення першої всевітньої промислової виставки в 1851 р. у Лондоні російський уряд ставився до неї як до найважливішої, неабиякої події. Одним з ініціаторів участі Російської імперії у виставці був імператор Микола I, видні державні діячі, передова громадськість, підприємці. Вже в травні 1850 р. розпорядження про підготовку до виставки і відбір експонатів отримав Чернігівський, Полтавський і Харківський генерал-губернатор С.О. Кокошкін [9. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1].

Перша всевітня виставка почала роботу 1 травня 1851 р. і тривала п'ять із половиною місяців. У ній взяли участь кілька десятків країн. Грандіозна експозиція була підрозділена на чотири відділи: сировина, машини, готові товари й прикладне мистецтво. Російську імперію представляли кілька сотень підприємців, фірм, а також суспільних діячів, які й привозили в Лондон українські етнографічні предмети й вироби українських кустарів. Велике враження відвідувачів привернули традиційні українські землеробські знаряддя, зразки українських глин і вироби з неї, виготовлені в кустарних майстернях різні сорти олії, смоли, скипидару, дьогтю, поташу й багато інших товарів привезені з України [9. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1-13].

Блискучий успіх слобожанських рушників вишитих шовками, привезених на Паризьку всевітню виставку 1867 р. графінею В.В. Капніст сприяв процвітанню цього промислу, особливо в Лебединському й інших повітах Харківської губернії завдяки різко зрослому попиту на національний український текстиль серед своїх же співвітчизників. Саме на всевітніх виставках уперше відбулося широке знайомство світу із самобутньою українським образотворчим і декоративно-прикладним мистецтвом, оригінальними предметами кустарного виробництва, що значно сприяло зміцненню престижу України за

рубежем. Участь українських кустарів на цих виставках зміцнювало торговельні зв'язки з іноземними партнерами, сприяло виникненню тісних культурних зв'язків і спільних проектів [25, с. 98].

На початку 60-х років XIX ст. Міністерством державного майна було заплановано проведення в Україні 11 губернських господарських виставок з кустарними відділами. У 1862 р. українські кустарі експонували свої вироби на сільськогосподарських виставках в Катеринославській і Київській губ., в 1863 р. – у Таврійській, Полтавській й Волинській губ., в 1864 р. – у Бессарабській обл. і Харківській губ., в 1865 р. – у Херсонській й Чернігівській губ., в 1866 р. – в Катеринославській і Подільській губ. Основною метою цих виставок було поширення серед кустарів нових технологій, передового вітчизняного й закордонного досвіду, наукових знань. Крім того, виставки служили місцем висновку угод між кустарями й споживачами їхніх товарів, вивчення попиту на різні види продукції кустарної промисловості, а також на інструменти, устаткування й матеріали, необхідні для їхнього виробництва [6. – Оп. 1. – Спр. 560. – Арк. 122].

Всеросійська етнографічна виставка 1867 р. у Москві, що була, організована зусиллями Товариства аматорів природознавства, антропології й етнографії мала широкий суспільний і науковий резонанс. Після закриття виставки багата колекція кустарних виробів із Чернігівської губернії була закуплена Московським публічним Румянцевським музеєм й стала складовою частиною його етнографічної колекції, а в 1869 р. – Етнографічного відділу Румянцевського музею [2. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 2-6].

В 1875 р. земством одеського повіту була проведена сільськогосподарська виставка в Одесі, де був представлений самостійний кустарний відділ. Організатори виставки постаралися представити повну картину результатів народної праці й господарства південних регіонів України. Вона охопила майже всі галузі сільського господарства, фабрично-заводську, ремісничу й кустарну промисловості. Були показані будівельні матеріали й роботи, морські, навчальні, санітарні й благодійні установи. Особливим успіхом користувалися експозиції, що демонстрували успіхи кустарної промисловості одеського й сусідніх повітів Херсонської губернії. Найбільшим успіхом у відвідувачів виставки користувались вироби кустаря Красновського – очеретові меблі та інші оригінальні вироби із очерету [15, с. 24-25].

У 1884 р. імператорське товариство сільсько-го господарства Південної Росії звернулося до Міністерства державного майна із проханням про проведення в Одесі нової сільськогосподарської виставки з кустарним відділом. Таке рішення було прийнято, а товариство сільського господарства Південної Росії сформувало організаційний комітет виставки й приступилося до збору необхідних коштів. Це було свідченням визнання Одеси великим торгово-промисловим, науковим і культурним центром Російської імперії. Одеська міська управа, на своєму засіданні 13 березня 1884 р., вирішила виділити оргкомітету 500 руб. на організацію виставки й 1500 руб. на нагородження її учасників". Одеська сільськогосподарська і художньо-промислова виставка проходила з 8 вересня по 1 жовтня 1884 р. й на ній були представлені вироби кустарів, більшість з яких свідчили про позитивні зміни в українській кустарній промисловості [7. – Оп. 3. – Спр. 1159. – Арк. 1, 12, 17, 22].

Одним з важливих українських центрів кустарно-виставочної діяльності стрімко ставав Київ. На Київській виставці 1857 р. було багато кустарних виробів, що експонували селяни Київщини (935 виробів), Полтавщини (237), Чернігівщини (134), Харківщини (27), Волині (56), Поділля (27), а також Курської, Московської, Володимирської та Орловської губерній. На виставці було близько 210 художніх речей з шерсті – понад 120 плахт, запасок та різного іншого жіночого одягу, а також до 40 поясів і килимів. Виставка була багата й гончарними виробами, особливо кахлями роменського гончаря К. Чумаченка і керамічним посудом київського гончаря Миненко. Майже всі експонати були розкуплені відвідувачами виставки [3, с. 67].

Повсюдно в Україні постійним явищем стала участь в організації кустарних виставок губернських статистичних комітетів. Прикладом такої тенденції стала виставка кустарних виробів у Харкові в 1880 р., що проходила тут одночасно із сільськогосподарською виставкою. Одними з ініціаторів проведення кустарної виставки в Харкові стали заступник голови Харківського губернського статистичного комітету, доктор політичної економії й статистики І.П. Сокальський та його дружина. У Харківській кустарній виставці 1880 р. брали участь переважно кустарі Харківської губ. Всього у виставці було 108 кустарів, які представляли на суд відвідувачів і експертів 800 різних виробів. Різноманітний керамічний посуд експонували гончарі П. Чумак із Охтирського повіту, О.Д. Келепко, Ф.П. Яковенко, Ф.І. Тарасенко, Т. Колісниченко із сл. Нова Водолага Валківського повіту. Керамічну цеглу та інші види керамічних виробів

найвищої якості експонував Є.А. Кулініченко із Нової Водолаги. У виставці також взяв участь Харківський музей кустарних промислів, який представляв гончарні вироби, зразки глини, піску і фарб, які місцеві кустарі використовували в своєму виробництві [25, с. 97-101].

Всеросійська промислово-художня виставка, що пройшла в Москві в 1882 р. стала черговим оглядом промисловості, у тому числі й кустарної, котрий тривав більше чотирьох місяців. Сучасники відзначали широкий соціальний склад відвідувачів виставки, вважали, що своїми архітектурними формами, спорудженнями, розмірами й всіма пристосуваннями для огляду експонатів й для зручності публіки вона майже ні в чому не поступалася всесвітнім виставкам. В цілому українські кустарі, які взяли активну участь у Всеросійській промислово-художній виставці 1882 р. продемонстрували значний прогрес у всіх галузях дрібного промислового виробництва, що відбувся за останні роки в Україні. Багато з українських експонатів одержали відзнаки та нагороди. Від Полтавської губернії на виставці були представлені вироби з рогу, рушники заткані червоними орлами. Бронзовою медаллю було нагороджено відомого в Україні кустаря Ф.Р. Падалку, який гончарював в сл. Мижирич Харківської губернії. Це було ще одним доказом загальнодержавного авторитету й популярності виробів української кустарної промисловості [27, с. 66; 26, с. 282].

З кінця XIX ст. всеросійські народно-господарські виставки все частіше стали проводитися на території України, де вони ставали багатогалузевими заходами, покликаними продемонструвати результати і певні головні вектори державної політики в модернізації промислового сектора економіки, в тому числі й перспективи реалізації стратегії розвитку кустарної промисловості. В 1896 р. був підписаний імператорський указ про проведення Всеросійської виставки в Харкові, затверджені Положення про виставку й склад Організаційного комітету [24, с. 544, 549, 601, 602]. Найважливішим тематичним розділом виставки стала українська кустарна промисловість із значною кількістю найрізноманітніших експонатів, що були розміщені у сьомому відділі. Величезну роль у формуванні експозицій цього відділу та залученні до участі у виставці чисельних як кустарів-експонатів, так й відвідувачів, належала Харківській кустарній комісії, яку очолював І.П. Сокальський [23. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 71-73, 76-77]. Багато хто з українських кустарів, що експонували свої вироби, були нагороджені вищими нагородами виставки. Наприклад, кустаря Ф.Р. Падалка, який

гончарював в сл. Мижирич Харківської губернії, було нагороджено срібною медаллю [26, с. 282].

Значний внесок в історію розвитку кустарно-виставочної справи в Україні внесли місцева адміністрація та земство Херсонської губернії. Так в 1890 р. за ініціативою і на кошти херсонського земства була проведена Херсонська земська сільськогосподарська і промислова виставка. Вона проходила на найбільшій в місті Ярмарковій площі, де виставкові павільйони зайняли площу більше 6 тис. кв. саж. Експонати Херсонської виставки 1890 р. продемонстрували високий рівень економічного розвитку в Україні, в тому числі і суттєвий прогрес в розвитку кустарної промисловості. У відділенні № 12, яке було відведене під кустарні промисли, експонувалось декілька сотень виробів, які були привезені з багатьох регіонів Херсонської і сусідніх з нею українських губерній. Так, із с. Нова Оdesа привезли шерстяні килими кустарі Є. Альбещенко, М. Альбещенко, І. Дорошенко, Ф. Бринза, Л. Бутенко, О. Дем'яненко, Є. Возняк та ін.; із Єлисаветградського повіту приїхали експонувати свої вироби кустарі Я.К. Іванов, С.К. Соколов-Бородин, М.П. Живкович, П.Я. Кузьменко, В.Ф. Лигензевич; із Ананьєвського повіту – Г.А. Прянін; із Одеського повіту – І. Поришер; із Олександрівського повіту – Д.В. Горличко, М. Шаповалов, С. Козубенко; із Херсонського повіту – П.М. Іванов, Г. Коперт, С.Б. Кравець; з Полтавської губернії – С.А. Скиба, А.А. Морозов; з Київської губернії – А.О. Зеле; з Таврійської губернії – Ф.О. Шкатов, Ф.Н. Гоппе; з Катеринославської губернії – О.О. Власов. Багато з представлених цими кустарями виробів відрізнялися оригінальністю конструкції й високою якістю виконання. Вони повністю руйнували стереотип про кустарів, як про виробників тільки традиційних технічно простих виробів. Багато кустарів продемонстрували свою винахідливість, а участь у виставці розглядали як вигідну можливість реклами свого підприємства [16, с. 31-48].

Серед організаторів кустарних виставок в Україні нерідко ставали й різні сільськогосподарські й кустарно-ремісничі навчальні заклади. У Чернігівській губернії с 16 по 18 вересня 1900 р. пройшла сільськогосподарська і промислово-кустарна виставка при Майновській сільськогосподарській і ремісничій школі. Необхідні для її проведення кошти були виділені Козелецьким повітовим земством (100 крб.) і Міністерством землеробства і державного майна (200 крб.). Виставка відрізнялась скромними масштабами. На ній демонструвалось всього 45 експонатів з різних сфер народного господарства, але майже третина з них були виробами

кустарів з найближчих сіл: Ново-Басани, Бригінець, Щастновка, Осовця. Багатьох з експонатів Міністерство землеробства і державного майна нагородило бронзовими медалями, грошовими преміями та похвальними листами [13, с. 103-120].

Шістнадцята Всеросійська промислова й художня виставка, що проходила з 28 травня по 1 жовтня 1896 р. у Нижньому Новгороді, була щедро профінансована з державної скарбниці й приватних пожертвувань. Вартість експозиційних павільйонів виставки й інших витрат на її проведення склали не менш 50 млн. крб. В організації цієї виставки брали участь такі відомі підприємці як С.Т. Морозов і С.І. Мамонтів. Аналіз списку експонатів і експонентів виставки, переконливо свідчить, що вона стала найбільшою серед всеросійських виставок Російської імперії в якій українські кустарі прийняли саму активну участь, незважаючи на певну географічну віддаленість України від Нижнього Новгорода [22. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 1-53; 17, с. 5-9].

Серед українських кустарів які експонували свої вироби на виставці можна назвати таких чоботарів, як С.Ф. Кривич, І.М. Кривеченко, Ф.Я. Фарин, П.Ф. Шпичаков, С.М. Хворостов, К.М. Хворостов, Я.Н. Харин, які приїхали в Нижній Новгород за рахунок земства із такого крупного осередку українського чоботарства як м. Валки Харківської губ. Коваль Г.Ф. Сергієнко із м. Суми Харківської губ. експонував найбагатший асортимент кінних підків. Кустар О.І. Козьменко із с. Гуляй-Поле Зміївського повіту експонував штучні мармурові плити, які широко використовувалися в будівельній справі [22. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 1-25].

Безумовні успіхи українських кустарів на Всеросійських виставках дали потужний імпульс їх експозиційної активності в провінції. Згідно рішень Відділу сільської економії й сільськогосподарської статистики ГУЗІЗ, передбачалося проведення нових кустарних виставок, як самостійних, так і як відділів на сільськогосподарських оглядах. Півмільйонна армія українських кустарів всі частіше виставляла свою продукцію на місцевих сільськогосподарських оглядах, де були кустарні відділи. У провінції виробився розповсюджений тип сільськогосподарської й кустарно-промислової виставки. Організація кустарних відділів на таких виставках звичайно покладалася на місцеву адміністрацію та губернські й повітові земства [18, с. 929-930].

Одним з вдалих прикладів організації проведення в Україні регіональних кустарних виставок стала сільськогосподарська і кустарна ви-

ставка, яку провело полтавське губернське земство в 1896 р. в м. Кременчук. Велика сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка пройшла с 26 серпня по 15 вересня 1899 р. в м. Ромни Полтавської губернії. Для сучасників Роменська виставка в кустарному відношенні залишила найприємніші спогади і показала, яке серйозне значення може мати участь земств в справі покращення місцевих кустарних промислів. В Чернігівській губ. місцеві кустарі зуміли продемонструвати свої високі професійні здібності також на сільськогосподарській виставці-ярмарку, що відбулася 9 жовтня 1897 р. в с. Крапивне Конотопського повіту. Вона була проведена на спільні кошти Міністерства землеробства, місцевого земства та приватних спонсорів з числа крупних землевласників повіту. Виставку відвідало 12640 чол., більш ніж половина з яких безкоштовно. Організатори виставки зробили все можливе, щоб вона стала справжнім святом української народної творчості. Всього на виставці можна було ознайомитися з 1258 експонатами, що представляли всі галузі господарства Конотопського повіту. В тому числі в кустарному відділі 197 місцевих кустарів експонували 347 різноманітних виробів. Всі ці вироби свідчили не лише про загальний високий рівень розвитку кустарної промисловості в регіоні, але й про якісно нові тенденції в цьому розвитку, про намагання кустарів оперативно реагувати на всі новітні потреби українського населення. Експертна комісія, яка високо оцінила широкий асортимент місцевої кустарної промисловості, професійно-технічний рівень підготовки кустарів та якість їх продукції, нагородила 23 кустарів преміями, почесними відзивами та похвальними листами [10, с. 19-21].

В Волинській губернії подібна регіональна сільськогосподарська та промислово-ремісничка виставка пройшла в 1901 р. в м. Бердичеві. Ця виставка дозволила продемонструвати потенційні можливості українських кустарів-товаровиробників, значно посприяла просуванню українських кустарних виробів на внутрішній і зовнішній ринки, впровадженню в кустарні майстерні нових технологій, нових прогресивних інструментів і техніки, зміцненню позитивних тенденцій розвитку різних галузей дрібного промислового виробництва [12, с. 86-87]

З липня по жовтень 1897 р. пройшла Київська виставка. Після закриття експозиції було оголошено, що на ній побували 202 268 відвідувачів. На участь у виставці допускалися "вироби сільського господарства і всякого роду промисловості не тільки Південно-західного краю, але й з усієї Росії і навіть із-за кордону" [5, с. 840]. В 1898 році відбулася чергова Київська

сільськогосподарська виставка, що часто називали виставкою досягнень Південно-Західного краю. Експозиція виставки складалася із чотирьох відділів: сільськогосподарський, промисловий, кустарно-промисловий і науковий. Свої експонати на виставку привезли більше 1700 експонентів [13, с128].

В березні 1898 р. спеціалізовану кустарну виставку провело в Петербурзі Російське товариство Червоного Хреста. На виставку приймалися "всі ремісничі і кустарні вироби, які мають художній характер: із дерева, кістки, черепахи, тканини, гіпсу, пробки, волосся, воску, паперу, пап'є-маше". Виставка планувалася як благодійний захід й всі доходи від її проведення, а це 10% від суми всіх проданих кустарних виробів, пішло "для надання допомоги воїнським чинам й їх родинам" [11. – 1897. – №7. – С.41-43].

Твердження української нації, її оригінальності і самостійності нерозривно пов'язане з участю українських кустарів на всесвітніх і міжнародних виставках. До початку ХХ ст. виробу українських кустарів все частіше з'являлися на виставках, що проходили в європейських країнах. Майже щороку Російська імперія успішно проводила свої національні експозиції за кордоном, зокрема виставки кустарних виробів. Причому вироби українських кустарів завжди користувалися особливим незмінним успіхом у європейській публіки. При цьому, починаючи вже із Всесвітньої виставки 1851 року в Лондоні українські кустарі одержували високі нагороди міжнародних комісій, включаючи золоті медалі. Особлива увага приділялася всесвітнім виставкам, що проходили за кордоном, оскільки гідна участь у них було питанням престижу держави. В складі загальноросійських делегацій українська кустарна промисловість була представлена на багатьох міжнародних і всесвітніх виставках в Лондоні, Парижу, Вені, Чикаго, Глазго, Туріне, Единбурзі та ін., наприклад, на виставці промисловості, сільського господарства і мистецтв в Копенгагені (1888 р.) [20. – Оп. 52. – Спр. 364. – 2 розряд. – Арк. 1-59].

В 1889 р. була влаштована постійна виставка зразків російської та української кустарної промисловості в Бухаресті. В 1904 р. з ініціативи Московського земства був відкритий склад-музей зразків російської та української кустарної промисловості в Парижу. Узимку 1900-1901 року в Санкт-Петербурзі була організована Міжнародна виставка кераміки з кустарним відділом, на якій українські гончарі продемонстрували нове віяння в гончарному виробництві, довели, що завжди стежать за всіма но-

вовведеннями в світовому керамічному виробництві [14, с.11-12].

Блискучий успіх приніс українським народним майстрам кустарний відділ Російської імперії на Паризькій всесвітній виставці 1900 р., яка тривала з 15 квітня по 12 листопада. За сім місяців виставку відвідали більше 50 мільйонів чоловік, що є рекордною цифрою й донині. На участь у виставці російський уряд витратив близько 6 мільйонів рублів. У роботі виставки брав активну участь Д.І. Менделєєв, що був віце-президентом Міжнародного журі. Комісія по устрою російського відділу виставки, яку очолював В.І. Ковалевський, відібрала для відправки в Париж 2400 експонатів, серед яких було 170 експонатів для кустарного відділу [21. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1-33].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вивчення і всебічний аналіз наведених матеріалів свідчить, що у розглянутий період публічні народногосподарські виставки зайняли важливе місце в економічному й культурному житті Наддніпрянської України. Для окремих українських губерній, повітів, волостей і сіл публічні огляди стану місцевого господарства були важливою подією й впливали благотворно на розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі, технічного і соціального прогресу. Особливу роль вони зіграли в справі модернізації української кустарної промисловості, популяризації нових технологій, виробничих прийомів, інструментів, верстатів тощо. Участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися протягом 20-90 років XIX ст. стала важливим показником модернізації національної дрібної промисловості. Результати виставок свідчили, що протягом XIX ст. повсюдно в Україні значно зросли масштаби кустарництва, розширилася його сировинна база й асортимент виробів. Кустарями освоювалися нові технології виробництва, вдосконалювався інструментарій, в кустарних майстернях з'являлися нові джерела енергії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алов А.А. Кустарное производство сельскохозяйственных орудий и машин / А.А. Алов // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1900. – Т. 6. – С. 1-156.
2. Архів Російського етнографічного музею (СПб) – Ф. 5.
3. Бутник-Сіверський Б.С. Українське народне мистецтво на виставках-ярмарках 1840-1850-х. років / Б.С. Бутник-Сіверський //

- Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 2. – С. 64-68.
4. Белокопский И.П. Сельскохозяйственный музей Бессарабского губернского земства / И.П. Белокопский // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. зем. управы, 1893. – № 2. – С. 40-43.
  5. Доклад управы № 8 по ходатайству Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. зем. управы, 1898. – № 9. – С. 840.
  6. Державний архів Житомирської області – Ф. 58.
  7. Державний архів Одеської області – Ф. 2.
  8. Державний архів Одеської області – Ф. 333.
  9. Державний архів Харківської області – Ф. 220.
  10. Емельянов П. Краткий обзор сельскохозяйственной выставки-ярмарки, устроенной в селе Крапивне Конотопского уезда Черниговской губернии в октябре 1897 года / П. Емельянов // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. земской управы. – 1898. – № 1. – С. 6-24.
  11. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. зем. управы, 1897. – №7. – С.41-43.
  12. Костиця М.Ю. Сільськогосподарська і промислово-реміснична виставка 1901р. в Бердичеві / М.Ю. Костиця // Бердичівська земля в контексті історії України: Науковий збірник Велика Волинь: Праці житомирського науково-краснознавчого товариства дослідників Волині / Відп. редактор М.Ю. Костиця. – Т.19. – Житомир: МАК, 1998. – С. 86-87.
  13. Кустарная промышленность и ее нужды. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1899. – 142 с.
  14. Международная выставка керамики в С.-Петербурге // Технолог. – 1901. – № 2. – С. 11-12.
  15. Отчет сельскохозяйственной выставки земства одесского уезда в сентябре 1875 года. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1876. – 54 с.
  16. Путеводитель по Херсонской сельскохозяйственной и промышленной выставке 1890 г. в Херсоне. – Одесса: Тип. Одесский листок, 1890. – 44, 48 с.
  17. Правила об участии экспонентов на Всероссийской промышленной и художественной выставке 1896 года в Нижнем Новгороде // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Чернигов-

- ской губ. земской управы. – 1895. – № 4-5. – С. 5-9.
18. Письмо черниговского губернатора от 28 января 1896 года за № 1129 на имя председателя собрания по вопросу об устройстве в Чернигове сельскохозяйственной выставки в 1897 году // Земский сборник Черниговской губернии. - Чернигов: Издание Черниговской губ. земской управы. – 1897. – № 5-6. – С. 929-930.
19. Русский кустарь и его промысел // Правительственный вестник. – 1914. – № 8. – 11 января.
20. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 398.
21. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 400.
22. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 401.
23. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 1331.
24. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1887. – Вып. 16. – 605, 100, 251 с.
25. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1881. – Вып. 7. – 590, 351 с.
26. Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки, состоящей под Августейшим покровительством ее Императорского Величества государыни императрицы Александры Федоровны, 1902 г. – СПб.: Тип. В.С. Балашев и Ко, 1902. – 523 с.
27. Ханко В.М. Кустарні художні промисли та полтавське земство / В.М. Ханко // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 1. – С. 61-66.